

ІВАН ФРАНКО:

від соціального радикалізму та федералізму до національної демократії, державності та християнізму

Євген Нахлік
доктор філол. наук,
професор,
член-кореспондент НАН України,
директор
Інституту Івана Франка
НАН України,
м. Львів

Іван Франко пройшов складну еволюцію світогляду, суспільно-політичних та естетичних уявлень, був досить різний у ранній, зрілий і пізній періоди життєвого шляху. Непогамовний у пізнанні світу, він у ненастанних світоглядних пошуках критично оцінював свої погляди, опановував нові філософські та естетичні віяння. Є підстави говорити про *чотири етапи* в еволюції Франка як мислителя й особистості і про те, що в цій еволюції виявилися *чотири різних Франка*.

На *першому й другому* етапах (від середини 1870-х рр. — до середини 1890-х) Франко обирає естетичні й суспільні теорії та ідеології, якими захоплюється, на які спирається, які обстоює і пропагує, у руслі яких розвивається. *Ранній Франко* дошукується художньо-літературних взірців, за якими міг би творити. Після короткотривалого періоду, за означенням самого письменника, “молодечого романтизму”¹, а при тім русофільського консерватизму з традиційною релігійністю², а також фольклорного та літературного українофільства і козакофільства (*перший Франко*, 1873 — перша половина 1876 р.), його орієнтирами стають позитивізм, “соціалістично-федералістичний” радикалізм (“громадівство”) *Драгоманова*, теорія “наукового соціалізму” *Маркса*, *Енгельса* і *Лассаля*, а в літературі — естетика і практика європейського, передусім французького, натуралізму, російський реалізм (*другий Франко*, від середини 1876 р.).

На *третьому етапі* (від смерті *Драгоманова* 1895 р. до кінця 1907-го) Франко поступово переоцінює свої ідеологічні погляди попереднього етапу. З набуттям зрілості в письменника виробляється власна думка про художні, естетичні, філософські, суспільно-політичні та історичні речі і явища. Зрілий (*третій*), сказати б, постдрагоманівський і водночас вершинний Франко осмислює світ на основі свого суспільного досвіду, враховує реалії тогочасного цивілізаційного розвитку, переконуючись, що книжні знання й теоретичні побудови далеко не завжди

¹ Див. “Передмову” до другої редакції роману “Петрії й Добошуки” (Чернівці, 1913) [т. 22, с. 327—329]. Тут і далі — покликання на вид.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К.: Наук. думка, 1976—1986; Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 51—53; 2011. — Т. 54; ПК — Показчик купюр [до вид.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т.]. — К.: Наук. думка, 2009.

² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886). — К.: Критика, 2006. — С. 159—162.

Портрет Івана Франка.
Є. Безніско, 2011 р.

й не в усьому підтверджуються дійсним життям. Це **Франко**-“ревізіоніст” набутої ним книжної культури. Полягає цей ревізіонізм насамперед у критичному перегляді свого ставлення до марксизму-енгельсизму, “наукового соціалізму”, а також до анархізму та федералізму **Драгоманова** в соціології та політиці й до натуралізму та реалізму — в літературі. На перших двох етапах **Франко** більше захоплюється, на третьому — роздумує.

Від початку 1908 р., коли **Франко** нагло захворів, і до кінця життя тривав *четвертий етап*: у письменника в стані гострого перебігу душевної недуги, а відтак її ремісії, змінюється світосприйняття. Доти переконаний позитивіст, матеріаліст і атеїст, **Франко** тепер безпосередньо відчуває присутність у своєму психічному бутті якогось іншого, “паралельного”, світу духів, існування якого він раніше не визнавав (принаймні явно). У пізнього (*четвертого*) **Франка** з його новим, на нещастя, хворобливим, досвідом проривається інтуїтивне відчуття Бога, акцентована схильність до сприйняття християнської ідеї братолюбства.

Між соціалістичною і народовською ідеологіями

Рання творчість **Франка** (1878—1883) виявляє його ідеологічне перебування між двома українськими угрупованнями в Галичині — радикалами-соціалістами і народовцями (польське *narodowcy* — націоналісти).

У брошурі “Катехізм економічного соціалізму”, написаній 8 серпня 1878 р. польською мовою нібито від імені “нас, поляків” (зادля конспірації місцем написання вказано Липськ, тобто Ляйпциг) і того ж року виданій анонімно без назви (передрукована в українському перекладі під редакторською назвою “[Що таке соціалізм?]” [т. 45, с. 44—55]), **Франко**, начитаний у марксизмі (покликався на “*Карла Маркса, відомого німецького соціаліста*” [т. 45, с. 45]), стверджував, що “розвиток кожної народності, — справді прекрасний і вільний — може настати тільки при соціалістичному ладі як найвільнішому і такому, що забезпечує народові матеріальне існування”. Як аргумент проти національної державності, він повторював марксистську тезу про соціальну експлуатацію як найбільше зло, що не зникне й у національній капіталістичній державі: “<...> незалежність політична взагалі нічого не значить для людей порівняно з внутрішнім соціальним рабством. <...> Яка користь нам з того, що будемо мати власного короля, в той час як лихварі і капіталісти будуть нас обдирати і визискувати, як і раніше?” [т. 45, с. 55]. У листі до **Ольги Рошкевич** від 20 вересня 1878 р. **Франко** висловив упевненість у можливості федеративного вирішення національного питання при майбутньому “соціалістичному ладі”: “*Народи культурні вступають з собою в вічну федерацію, а всякі можливі їх звади залагоджує міжнародний виборний суд. <...> при таким ладі зможуть далеко скорше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності*”, бо “соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові” [т. 48, с. 113].

Франків закид у статті “Література, її завдання і найважливі ціхи” (Молот. — Л., 1878) стосовно того, “*наші [галицькі. — Є.Н.] й українські [наддніпрянські. — Є.Н.] народовці так давно вже балакають о самостійності, а й досі чи не вміли, чи не сміли договоритися до ясного і одвертого заявлення свого права на самостійність політичну, яко свобідна, сполучена громада людей — робітників української породи супроти других слов’янських і неслов’янських порід*”, ще не означав, що сам **Франко** тоді виступав за політичну самостійність української нації, бо далі від себе він говорив взагалі про потребу “повної свободи політичної і суспільної” [т. 26, с. 9], що узгоджувалося з його попередніми висловлюваннями того ж року про соціалістично-федералістичне вирішення національного питання. Показово, що в листі до **Михайла Павлика** в Женеву наприкінці червня 1879 р. **Франко**, обстоюючи пріоритет соціального прогресу, насміхався над консервативним самостійницьким україноцентризмом народовця **Володимира Барвінського**, постульованим у статті “Відповідь п. М.П. Драгоманову (з причин нападів в “Громаді)” (Правда. — 1879. — Вип. 6): “*Д[обродій] Барв[інський] друкує тепер у “Правді” страшне сокрушеніє Драгоманова, але то таке сокрушеніє, що ви всі там і не стямитеся, побачите! <...> А то геть-геть забрали нас під свою диктатуру і запрягають у ярмо якогось там неозначеного прогресу, а тут ми, смирні люди, прогресу ніякого не бажаємо, а тільки своєї самостійної національності. <...>*”

Нам нашої самостійності і самоуправи давайте, а скоро те, то наш народ і без прогресу геть-геть забіжить” [т. 48, с. 188, 189]. Наприкінці листа **Франко** обурювався, що **Павлик** надіслав йому якусь “статтю про гетьманів” [т. 48, с. 190] (можливо, розвідку **І. Нечуя-Левицького** “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький”, видану згодом у Львові 1881 р.): “Хіба <...> нема що ліпшого друкувати, як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Барв[інського] et сотр[аніат] [і компанію (лат.). — Є.Н.]. Нам тепер треба подавати важніші речі — у нас і так тога нещасна, лихо понятя історія довела до того безглузлого націоналізму та самостійництва, котрим “Правда” так величається, як порося орчиком” [т. 48, с. 190—191].

Хоча в брошурі польською мовою “Program socjalistów galicyjskich” [“Програма галицьких соціалістів”], яку **Франко** написав разом із польськими діячами **Болеславом Червенським** та **Людвіком Інлендером** 1880 р. (видана в Женеві 1881-го), стверджувалося: “Національна справа відносно самої основи соціалізму є справою другорядною <...>” [т. 45, с. 454], — усе ж автори заявляли: “Ми є прихильниками якнайширшої федерації і переконані, що кожний народ може розвиватися успішно тільки при умові окремого існування і цілковитої свободи” [т. 45, с. 460]. Отож у вирішенні національного питання **Франко** в тих роках стояв на соціалістичних і федеративних засадах.

Політично-філософське послання “Товаришам із тюрми” (1878) було поетичним викладом ідеалу універсального суспільного ладу — “країни святої, / Де братерство, і згода, й любов”: “Наша ціль — людське щастя і воля”, “братерство велике, всесвітнє” [т. 3, с. 335, 336]. Виразно радикальним у політичному і філософському сенсі став “Гімн” (“Вічний революціонер”) (1880), яким згодом відкривалися “Замість прологу” перше (1887) та друге (1893) видання збірки “З вершин і низин”. Із “Гімном” перегукується соціально-революційний маніфест “На суді” (30 квітня 1880 р.), у якому “Звалити наш суспільний лад” з його антагонізмом “багачів”, “панів, царів” і пригнобленого “люду німого”, “робучих рук” поет сподівається “правдою, і працею, / Й наукою”, але допускає також “війну криваву” [т. 1, с. 53].

Як політичний мислитель, теоретик суспільного розвитку **Франко** й тоді, й у зрілому віці був відкритий до сприйняття різних шляхів поступу — мирних (культурних) і насильницьких, не обмежувався на одних і не відкидав інших; залежно від обставин, готовий був визнати доцільність і правомірність збройної визвольної боротьби (вірш “Беркут”, 22—24 травня 1883 р.), не кажучи вже про те, що вважав конечною і справедливою війну для захисту своєї країни та Вітчизни від чужоземного загарбника-“лиходія” (вірш “Супокій”, 15 липня 1883 р.).

У вірші “Моя любов” (27 червня 1880 р.) задекларовано єдність національного та загальнолюдського — любов до України немислима без “святої любові” “До всіх, що лють свій піт і кров, / До всіх, котрих гнетуть окуви”, тобто всіх трудящих і поневолених людей на землі:

Портрет Івана Франка. “В день народження Генія”.
Є. Безніско. Пастель, 27 серпня 2011 р.

**Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Україно!** [т. 1, с. 83]

У вірші “Розвивайся, лозо, борзо...” (1880) відродження України, котра, як Природа, “Оживає, розриває / Пути зимовії, / Обновляється в свіжій силі / Й свіжій надії”, подається не як самодостатнє, а як таке, що слугує поступові усього людства: “Зеленійся, рідне поле, / Українська ниво! / <...> щоб світу добра служба / З твого плоду стала!” [т. 1, с. 28]. У віршованих “Гадках на межі” (1881) воля України також невіддільна від загальнолюдської перспективи, притім соціалістичної за організацією праці: “Я думав про людське братерство нове, / <...> чи в світ воно швидко прийде? / І бачив я в думці <...>: / Управлена спільним трудом, та рілля / Народ годувала щасливий, свободний. / <...> се Україна, свободна, нова!” [т. 1, с. 186].

Поетична “Посвята Михайлові Петровичу Драгоманову” (1882) теж поєднує загальнолюдські ідеали, на які орієнтував молодих галицьких радикалів їхній женецький наставник, з омріяним національним ідеалом:

**Та ж Ти вказав нам путь, куди іти,
Як жизнь і кров до людськості скарбниці,
До поступу будови докладати, —
Добра собі в добрі для всіх шукати.**

Звертаючись далі до свого вчителя, **Франко** віршував, що галицькі учні-“сини” “враз з Тобов бажаять, <...> щоб Тебе із вигнання, із дали / На вольній ми Вкраїні повітали!..” [т. 52, с. 120–121]. Під “вольною Вкраїною” тут треба розуміти, найпевніш, здобуття соціальних і національних прав.

Тим часом у 1880–1886 рр. **Франко** тою чи тою мірою співпрацював з народовськими часописами “Діло”, “Зоря”, “Правда”, “Зеркало” і “Нове Зеркало”, почасти зближуючись із їхніми редакторами **В. Барвінським**, **Дам'яном Гладилевичем**, **Омеляном Партицьким**, **Корнилом Устияновичем**, за посередництва радикала **Івана Белея**, редактора “Діла”, який урешті перейшов до народовців. Підтримував зв'язки і з патріотично налаштованими діячами київської “Громади”, передусім **Олександром Кониським** і **Володимиром Антоновичем**. Завдяки цьому, та й назагал під впливом народовського середовища, преси, різних заходів (літературно-музичних шевченківських та інших вечорів, народних віч) **Франко** написав у 1880–1884 рр. низку суто національно-патріотичних поезій. Гімн “Не пора, не пора, не пора...” (між 1880 і березнем 1884 р.) проіннятий ідеями національної самодостатності (“*Нам пора для України жити*”), згоди і консолідації (“*не пора / В рідну хату вносити роздор!*”, “*Під України єднаймося прапор!*”), а також жертвовної самопосвяти і національної “волі” (“*Узавзятій, важкій боротьбі / Ми поляжем, щоб волю і щастє і честь, / Рідний краю, здобути тобі!*”) [т. 52, с. 21]. Як розуміти цю “волю” “Рідного краю”? Як українську державність? Із тогочасних політично-публіцистичних роздумів **Франка** знаємо, що поняття національної волі він не ототожнював із поняттям національної державності, а пов'язував, згідно з теорією федеративного соціалізму, зі соціальними та національними правами і свободами.

Національно-підкувальні та єднальні акценти розставлено також у вірші “Розвивайся, ти, високий дубе...” (17 березня 1883 р.): “*Пора, діти, добра поглядіти / Для власної хати, / Щоб газдою, не слугою / Перед світом стати!*”; “*уставаймо, єднаймося, / Українські люде!*” Понад те, у цьому вірші озвучено соборницько-державницьку ідею — поет вірить, що “*Встане славна мати Україна, / щаслива і вільна, / Від Кубані аж до Сяна-річки / Одна, нероздільна*” [т. 52, с. 23, 24]. В художньо-умовній образності вірша “Святовечірня казка” (1883) ліричне “я” зосереджується на рідній “*Русі-Україні*”, соборницький мотив переплітається з національно-визвольним і консолідаційним: “*Отсе моя держава <...>: / Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ, <...> Судьби сповниться доля, / І швидко власть чужа пропаде з сего поля!*”

У зворушливому поетичному некролозі “На смерть бл[аженої] п[ам’яті] Володимира Барвінського дня 22 січня (3 лютого) 1883 року” (Діло. — 1883. — № 9/10, 27.І/8.ІІ) **Франко** звеличував лідера народовців як “*ратника за рідний люд*” [т. 52, с. 122], а через рік склав новий шанобливий вірш “Спом’янім! (В перші роковини смерти Володимира Барвінського)” (Нове Зеркало. — 1884. — № 3, 1/13.ІІ; підп.: Живий),

у якому знову уславлював “*Козака Володимира*”, “*що на сторожі / Руси згинув*”. У другому вірші підкреслено пріоритетну для народовців національну перспективу: “*Праця лиш о власній силі / Нам збудує волі дім*” [т. 52, с. 124]. Обидві хвалебні присвяти викликали незадоволення у **Драгоманова** та його найвірнішого послідовника-радикала **Павлика**, і вони дорікали **Франкові** за “панегірики” **Барвінському**.

Тим часом у рецензії (Світ. — 1882. — № 15) на збірку “Хуторна поезія” **Пантелеймона Куліша** **Франко** розв’язував питання української державності дво-яко. Щодо історичного минулого шкодував, що козацька Україна не змогла вибороти незалежності: “*Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при допомозі Мазени удалось було шведам побити під Полтавою Петра?*” [ПК, с. 13]. А щодо майбутнього орієнтувався на доктрину **Енгельса** про неможливість побудови соціалізму в окремо взятій країні (“Принципи комунізму”, 1847), тому піддав критиці Шевченків вислів із послання “І мертвим, і живим...” “*В своїй хаті своя правда, і сила, і воля*”: “*<...> в будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов’янських хатах, а й тога знов неможлива без волі в цілій Європі. Значить, і воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить ґрунтуватися на волі міжнародній, загальнолюдській*” [т. 26, с. 162]. Звичайно, чим більше сусідніх країн дотримується ліберально-демократичних засад (**Франко**, однак, мав на увазі соціалістичні), тим сприятливіше для “волі” суміжної держави, але це не означає, що окремі країни не можуть бути самі по собі досить вільними. Взагалі не раз трапляються відмінності між тим, як висловлювався **Франко** у поезії під натхненням і формальними вимогами віршового розміру, і тим, що він писав у публіцистичних та наукових працях.

Наслідком зближення з народовцями стала й національно акцентована **Франкова** стаття “Наше теперішнє положення”, яку надрукувало народовське “Діло” (1883. — № 19, 17.ІІ/1.ІІІ; № 21, 22.ІІ/6.ІІІ; № 23, 26.ІІ/10.ІІІ; без підп.). У ній **Франко** заявляв: “*Ми, русини, від давен-давна були і єсьмо елементом автономічним і федеративним; ми переконані, що тільки на дорозі найобширнішої культурної, адміністративної і судової автономії поодиноких племен і їх дружнього федеративного зв’язку дасться перевести регенерацію державного життя <...>*” [т. 46, кн. 1, с. 308]. Сказане це було з приводу розширення компетенції Галицького крайового сейму, чого домагалися польські послы до Державної Ради у Відні. Попри те, що **Франко** раніше спонукував галицьких і наддніпрянських народовців бути послідовними й заявити про право українців “на самостійність політичну”, сам він тепер виявився політичним реалістом і обмежився автономістсько-федеративною заявою, яка в такому обережному формулюванні (без пов’язання із соціалізмом та конкретизації щодо національно-територіального поділу Галичини) відповідала поглядам і місцевих поляків, і народовців, і драгоманівців.

Розкол у РУРП на національних державників і драгоманівців

На установчому з'їзді Русько-української радикальної партії (РУРП) 4—5 жовтня 1890 р. **Франко** й **Остан Терлецький** рішуче відхилили пропозицію **В'ячеслава Будзиновського** записати в максимальній частині програми домагання відбудови української держави, а в мінімальній — поділу Галичини на польську (Західну) й українську (Східну), мотивуючи це тим, що такий поділ роз'єднає сили українського та польського селянства у боротьбі з польською шляхтою³. На той час **Франко** під впливом **Драгоманова** віддавав перевагу соціалістичній ідеї над національною. Ухвалено на вічі галицьких українців у Відні 18 грудня 1890 р. резолюцію, якою стверджувалося, що “суспільність руська для уможливлення єї культурного життя мусить посідати повну самостійність політичну”, тобто управляти “сама своїм суспільним житєм”, **Франко** і **Павлик** піддали різкій критиці в редакційній статті “Руське державне право і народна справа”, бо вважали, що “<...> програма “радикалів” віденських основана на фікції державности, а посередно на інтересах тих верстов, котрі в разі заведення самостійної руської держави в першій лінії з неї би користали, коли тим часом доля робучого люду, в такій самостійній державі, могла би навіть погіршитися”. На переконання авторів, національна державність не обов'язково веде до соціального добробуту народних мас, а в тогочасних умовах навіть становить перешкоду для нього. Важливішим натомість є домагатися встановлення соціалістичного ладу, бо це, мовляв, дасть змогу запровадити дійсне суспільне (громадське) самоврядування: “Самостійність політична в наших часах — се діло страшенно коштовне: для єї виборення і піддержування потрібно затрати такої маси сил і капіталів, що ними любісінько, в рамках існуючих держав, можна устроїти людові робучому далеко кращіше житє. Приміри Сербії, Болгарії, Румунії показують нам наглядно, що самостійність політична, навіть дуже дорого окуплена, зовсім іще не значить поправу долі робучого люду, ані не запевнює цілої “самостійної держави” від чужого визискування економічного і політичного. Нині, при величезнім розвою капіталізму, самостійність політична малих держав є майже простою фікцією <...>. Управляти своїм суспільним житєм міг би народ тільки тоді, коли би був уведений в житє в найширшій мірі ідеал соціалістичний <...>”⁴.

Портрет Івана Франка.
Є. Безніско, 1 вересня 2010 р.

Як на негативний приклад **Франко** і **Павлик** вказали на молодочеський націоналізм, котрий призвів до того, що “більшість чеських інтелігентних людей дійшла до крайнього фанатизму національного, так що, напр[имір], уважає для себе обов'язком не прочитати ані одної німецької книжки”; притому “в відносинах суспільних той націоналізм дуже добре годиться з безоглядним визискуванням свого ж таки брата-чеха робітника”. Лейтмотивом усієї статті стала критика тих, хто “високо держить стяг націоналізму, але дуже низько стяг інтересів робучого люду”⁵. Зі статті видно, що автори орієнтувалися не так на державу як форму специфічної політичної організації суспільства, як на громадянське суспільство: “<...> думка “радикалів” віденських про таку “самостійність політичну, при котрій би народ сам управляв цілим своїм житєм суспільним”, являєя в наших очах простою нісенітницею, бо ж суспільне житє тільки в дуже невеликій мірі управляєя управами політичними”⁶.

³ **Іван Франко** промовляв дуже остро проти домагання поділу “Галиції”, кажучи, що нам “єдність краю потрібна, бо горожанську рівноправність і землю від панів здобудемо аж тоді, коли прийде загальне голосованє і усвідомлений малопольський мазур стане грудь при груді з українським хлопом та спільно з нами вдарить на польську шляхту. Коли ж край поділимо на польський і український, то така спілка з польськими хлопами буде неможлива” (**Будзиновський В.** Ішли діди на муки : введене в історію України. — Львів : Українське Слово, 1925. — С. 28).

⁴ **Павлик М., Франко І.** Руське державне право і народна справа / Редакція // Народ. — 1891. — № 1, 1.І. — С. 9. Авторство: Іван Франко : бібліографічний покажчик, 1956—1984 / Упоряд. М.О. Мороз. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 238, № 2717.

⁵ **Павлик М., Франко І.** Руське державне право і народна справа. — С. 10.

⁶ Там само. — С. 9.

Портрет Михайла Драгоманова.
Є. Безніско, 1987 р.

У більш ранній статті “Формальний і реальний націоналізм” (1889) **Франко** твердив, що “розвій народності [у сенсі нації. — Є. Н.] у всіх її питомих формах (мові, звичаях, одежі і т. п.)” “є тільки одним з проявів розвою народу, проявом рівнорядним з розвоєм економічним, громадським, освітнім і т[ак]е і[нше]. <...> не можна його уважати за щось кардинального, найважливішого і виключно миродайного [авторитетного. — Є.Н.]: розвій народності без розвою живого народу, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських [громадянських. — Є.Н.] є або пустою мрією, доктриною або штучним, тепличним витвором. <...> Нація, котра помирає з голоду, в котрій 90 % людей не вміє ні читати, ні писати і не має де часто ніякої політичної волі, — така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами, концертами “національними”, романами й поезіями дуже мало її можна прислужитися” [т. 27, с. 356].

Для тодішнього **Франка**, як і для **Павлика**, “націоналізм” як “остаточно сума прикмет і потреб нації” полягав у тому, щоб домагатися насамперед “повних горожанських прав для кожного русина, для кожної громади і провінції руської”, “поправи економічного битву руського робучого люду”, “повної освіти для кожного русина-українця на його рідній мові”, аби зробити “сю мову якнайвище розвитою і рівноправною з усіма мовами просвічених народів” (стаття “Наше москво-

фільство” у журн.: Народ. — 1891. — № 3, 1.ІІ; підп.: Редакція [т. 53, с. 257]). Тобто ішлося про забезпечення політичних і соціальних прав і свобод, поліпшення добробуту українського народу в Австро-Угорській державі, піднесення рівня його культури й освіти, притім рідною українською мовою, що давало б змогу легше освоювати загальнолюдські знання і водночас розвивати саму мову як літературну. При цьому, пріоритет надавався правовим і соціально-економічним здобуткам.

Згодом **Олександр Барвінський** зауважив, що “д-р **Франко** висловився раз дуже знаменно, що єму “байдуже, чи єго засудить хтось в польськїм язичї, чи в руськїм”, чим, — як дорікнув **Барвінський**, — зазначив легковажене головної прикмети націоналізму — рідного язика”⁷. Хоча конкретні підсудні, справді, зазвичай переймалися передусім тим, який їм буде винесено вирок, і менше тим, якою мовою провадиться судочинство, то все-таки самий факт можливості для підсудних та обов’язку для судочинців використовувати в судовій практиці українську мову розширював сферу її функціонування, підносив її офіційний статус і суспільний авторитет.

У статті “Program młodych Ukrainców” [“Програма молодих Українців”] (Kurjer Lwowski. — 1893. — № 116, 27.IV; № 117, 28.IV; № 118, 29.IV; без підп.), що становить огляд з широким дослівним викладом і критичними заувагами програми таємного наддніпрянського “Братерства Тарасівців”, опублікованої у “Ділі” (1893. — № 80, 13—25.IV) під назвою “Народна програма молодих українців”, **Франко** закинув авторам програми, що вони, висуваючи неясні аргументи “проти державної централізації”, “ані слова не кажуть про те, як уявляють собі цю повну автономію і децентралізацію російських народів: чи російська держава як така має бути повністю розбита і яким чином? Чи окремі автономні нації мають входити з собою у якісь зв’язки і які, у яких випадках тощо?” (№ 116).

Вдумливий аналітик, **Франко**-публіцист бачив реальні проблеми і ставив конкретні запитання, розуміючи, що само по собі привабливе поняття-гасло “повної автономії” без продуманого плану, можливостей і засад утілення її в життя залишається прекраснородушною фразою. Водночас, сприймаючи світ еволюційно, спостерігаючи за непередбачуваним ходом історії, не схильний до наукоподібної, а то більше метафізичної футурологічної публіцистики, абстрактного конструювання бажаного майбутнього, він зауважив, що автори програми “цілком без потреби приписують науці такі твердження, як те, що “Україна завжди буде” тим і тим. До подібних тверджень наука ще не дійшла і, правдоподібно, ніколи не дійде” (№ 117).

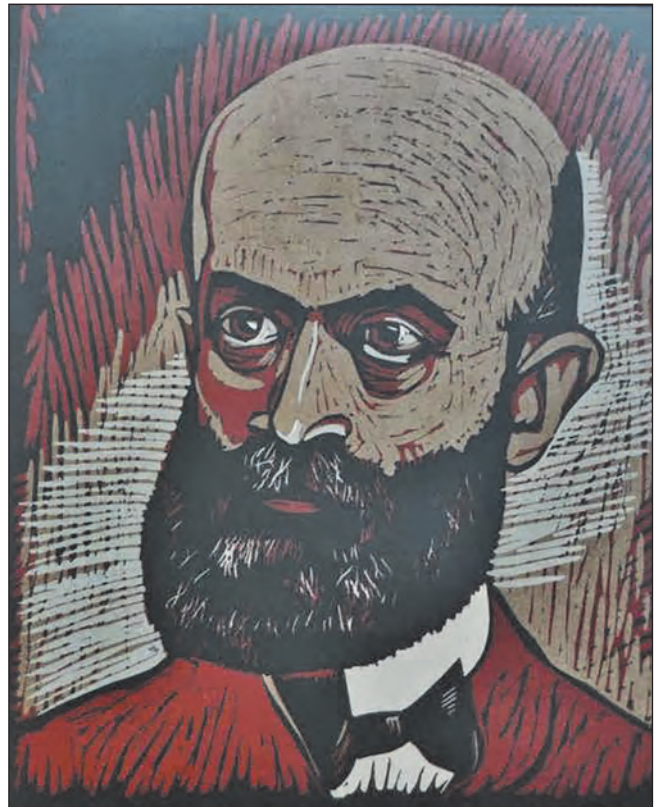
Обґрунтування доцільності й правомірності самостійного існування України екскурсами у вітчизняну історію **Франко** вважав хибним, а з огляду на тодішній стан національної свідомості українського суспільства в підросійській Україні — непереконливим:

⁷ **Барвінський Ол.** Споми́ни з мого життя. — Т. 2. Части́ни третя та четвєрта / Упоряд. А. Шацька. — Нью-Йорк; К.: Сти́лос, 2009. — С. 99.

“жодного спеціально українського національного життя історія не знає: Україна жила до кінця XIII ст. спільним життям із цілою удільною Руссю, пізніше — спільним з Литвою, Польщею, Москвою і Росією, а її нинішній стан такий, що національне самостійне життя в усіх відношеннях є лише ідеалом, *rium desiderium* [благочестивими бажаннями. — Є.Н.] — і то не всіх народних мас, навіть не всієї інтелігенції, а лише жменьки тих, хто найсвідоміше, найпалкіше і найжвавіше відчуває тенденції часу. Маємо усіляке визнання і повну симпатію до тих ідеалів, але навіть ґрунтувати їх на ілюзіях або на історичних фальшах, які до того ж цьому ідеалові жодної живої сили не додають.” (№ 117). Тодішня націєтворча думка й національні почуття **Франка** роздвоєні: у глибині душі він бажав би самостійності українського народу, проте як політичний аналітик бачить проблематичність і навіть ілюзорність її осягнення у тогочасних умовах.

На ту пору **Франко** зводив свободу нації до загальнолюдських свобод. Його не задовольнило неясне формулювання авторів програми про “національну свободу”, й він повчав їх: “Свобода взагалі — це річ негативна (брак перешкод і там [тама — гребля, гатка, тут переносно: протидія. — Є.Н.]), а тому не може мати жодних позитивних якостей⁸. А якщо під туманним висловом “національної свободи” маємо розуміти “свободу нації”, то в чому має проявлятися ця свобода? Чи не в загальнолюдській, тобто міжнаціональній свободі одиниць, корпорацій, зібрань тощо?” (№ 117). Попри критику, **Франко** визнав: те, що “молоді українці підносять вельми виразно національний бік”, “надзвичайно важливо, особливо для російських відносин, властивістю яких є <...> притуплення партикулярних і національних почуттів. Посилення цих почуттів, особливо якщо воно виявлятиметься не в самій лише глухій ненависті до “ненаситної Москви” <...>, а піде в парі з широкими цивілізаційними прагненнями, може бути початком великих змін у структурі й фізіономії російського колоса, і з боку всіх пригноблених націй мусить бути сприйняте з найбільшою симпатією” (№ 118).

Нагодою для дальшого публічного обговорення проблеми політичної самостійності України став вихід книжки **Юліяна Бачинського** “Україна ingredienta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц” (Л., 1895). У рецензії **Франко** скептично сприйняв його “марксівські” прожекти майбутнього, що сягали непевної “інтернаціональної” далечини, бо більше приглядався до реального життя, тоді як **Бачинський** витав у сфері теоретичних фантазувань і абстрактних розумувань. За **Франковим** зауваженням, “русько-українські соціал-демократи та “консеквентні” [послідовні, як вони самі себе називали. — Є.Н.] марксистини” намагаються “погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксівський “матеріалістичний світогляд” —

Портрет Михайла Павліка.
Є. Безніско, 1987 р.

з даними української історії” [т. 53, с. 552, тут помилково: соціал-демократичні; у першодруку: соціал-демократи. — Є.Н.]. Позбуваючись і сам тоді молодечої залежності від марксизму, **Франко**, як і перед тим **Драгоманов**, дотепно закинув **Бачинському** марксистське доктринерство: “Автор без ніякої майже оговорки оперує соціал-демократичними термінами “буржуазія”, “пролетаріят”, так немовби ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім “Капіталі”. За проводом **Енгельса** та **Каутського** автор викладає “матеріалістичний світогляд”, в котрім знаходяться готові формули для вияснення найсложніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд!” [т. 53, с. 555].

Чутливий до духу часу, **Франко** натомість прихильно поставився до національно-державницьких акцентів автора, котрий, як переповідав, “доказує, що Україна <...> мусить швидше чи пізніше статися самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнічити всі різномодні елементи на своїй території, а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних” [т. 53, с. 553]. У відповідь на таке обґрунтування конечності української державності у майбутньому **Франко** допустив імовірність здійснення політичної самостійності України:

⁸ Тепер услід за англійським філософом **Ісаєю Берліном** (1909—1997) і канадським філософом **Чарлзом Тейлором** (нар. 1931) розрізняють два основних типи свободи — позитивну (здатність особистості бути внутрішньо вільною і чинити розсудливо за власним вибором) і негативну (вільну від зовнішніх обмежень). — Є.Н.

“А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ся ввійде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осушиться”. Однак при цьому **Франко** схилився тоді до того, що політична самостійність України може вирішитися у формі федеративної єдності з Росією: “Звісно, термін “політична самостійність” не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв’язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть, власне, факти економічного життя, <...> промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно <...>” [т. 53, с. 556].

Певно, на **Франкову** прихильну оцінку книжки **Бачинського** як “прояву національного почуття і національної свідомості” українців [т. 53, с. 556] вплинули дискусія на IV з’їзді РУРП (29 грудня 1895 р.) та ухвалений на ньому програмовий постулат про “нову самостійність політичну русько-українського народу”, що його вперше в історії українського політичного руху було внесено до партійної програми⁹. Саме після з’їзду **Франко** написав рецензію на книжку **Бачинського**, яка вийшла на початку 1896 р., і встиг умістити цю рецензію в самому кінці останнього, шостого числа свого журналу “Житє і Слово” за 1895 р., випущеного у світ шойно наприкінці весни 1896 р.

Дальшу еволюцію **Франка** до націєцентричних та автономістських переконань засвідчує його стаття “З кінцем року”. Її спрямування — націєтворче: автор орієнтував надніпрянську інтелігенцію на формування “радикального національно-політичного руху”, “щоби Україну зробити політичною силою”, і мотивував це упевненістю в тому, що “упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готувати сили до конкуренції”¹⁰. Цей “радикальний по ідеям і свідомо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників <...>” мав би полягати, за **Франковим** задумом, у “радикальній агітації”, хоч би навіть “нелегальною дорогою”¹¹, усно та поширенням забороненої політичної літератури. З приводу того, що “пішли **Желябови**, **Кібальчичі** і сотки других українців на боротьбу за всеросійську революцію”, **Франко** з “болем і досадою” зауважив: “<...> якби ті люде були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолобних думках, якими були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби покляли були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять в ряді наших найліпших

борців — і справа вольної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення <...>”¹². При цьому **Франко** виклав своє розуміння принципу федералізму як лише надбудови у структурі суспільних відносин, зазначивши, що “реформа з боку федералізму <...> в усякім разі може бути тільки дахом великого будинку, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа”¹³.

Органічно цураючись публіцистичного фантазерства, **Франко** тоді ще прямо не ставив питання про повне відокремлення України від Росії та утворення незалежної держави, вважаючи, що майбутні обставини історичного процесу покажуть, на яких міжнаціональних зв’язках і правових умовах зможуть будуватися відносини між обома країнами. У кожному разі, розумів, що чим вищий буде рівень національної самосвідомості, згуртованості, героїчної самоповаги й організованості українців, тим більше прав і свобод їм вдасться здобути в змаганнях із сусідніми націями.

Франкові погляди після виходу з РУРП, під час участі в створенні УНДП та після відходу від політичної діяльності

Для **Франка** участь у радикальній партії стала важливим, але лише перехідним етапом у його світоглядному, ідеологічному та політичному розвитку. Невдовзі він сам, розвиваючись як письменник згідно з духом часу, набираючись життєвого досвіду в ході народних віч, виборчих кампаній і вдумливо осмислюючи різні ідеології та соціальні теорії, зв’язуючи їх з дійсністю, еволюціонував не лише до раннього модернізму в літературній творчості, а й до національного демократизму й навіть частково ознак консерватизму в ідеологічних поглядах і громадсько-політичній діяльності. Вийшовши з РУРП, про що оголосив на її IX з’їзді, який відбувся 17—18 грудня 1899 р., він разом із **М. Грушевським**, національно-демократичним крилом народовців (головою політичного товариства “Народна Рада” **Юліаном Романчуком** та членами президії) і національно-радикальною групою колишніх однопартійців (**В. Охримовичем**, **В. Будзиновським**, **Е. Левицьким**, **Т. Окуневським**) уже 26 грудня 1899 р. взяв участь в установчому з’їзді центриської Української національно-демократичної партії (УНДП).

У листі до **Павлика** наприкінці січня 1900 р. **Франко** пояснював, що Галицька Україна потребувала загальнонародної партії, яка б обстоювала інтереси різних соціальних груп, і доводив доцільність розбудови повної соціальної структури української нації:

⁹ **Бачинський Ю.** Як я видавав “Українську еміграцію” : зразок культури “Українського Піємонту” з початку ХХ-го віку / Юліан Бачинський. — Львів, 1930. — С. 10—12; Програма русько-української радикальної партії, принята на IV з’їзді у Львові дня 29 грудня 1895 р. // Радикал. — 1896. — № 7, 5.І. — С. 70.

¹⁰ **Франко І.** З кінцем року // Житє і Слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 6. — С. 407.

¹¹ Там само. — С. 406.

¹² Там само. — С. 406, 407.

¹³ Там само. — С. 404.

“<...> у нас може бути покритим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. <...> в інтересі національним може лежати боротьба против усякої кривди. <...> національний розвій може лежати в тім, що[б] ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду. <...> Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом. Отсе й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію” [т. 50, с. 148].

Так **Франко**, по суті, заявляв про зміщення акцентів і пріоритетів у своїй діяльності із соціального та класового підходу — власне, соціального радикалізму, а отже, соціалізму, з яким ототожнювався радикалізм, — на національний демократизм. У ранішій статті “Наше москвофільство” (1891) **Франко** і **Павлик** застерігали:

“<...> говорячи про національний розвій, національну літературу і т. у., ніколи не треба забувати, що розвій та просвіта — взагалі діло інтернаціональне, оскільки вони означають призбирання певного засобу інтернаціонального знання, теоретичного й прикладного, <...> і взагалі вступ нашого народу в той круг міжнародної праці фізичної й духовної, що відбувається через обопільну обміну всяких здобутків і в’яже ті народи немов ув одну тісно зорганізовану спілку. <...> Націоналізм, котрий би старався відгородити нас від такої спілки з освіченими народами, ми вважаємо напрямом шкідливим <...>. Те саме треба сказати й про національну літера-

туру, котра у нас доти не стане справді національною, доки не буде правдиво людською, т. є. доки не буде в національній формі, т. є. рідною мовою, без ніяких патріотичних чи національних оглядів зображувати дійсних людей, яких виплоджує наш край <...>. Шукаючи ідеалу чисто людського, будьмо певні, що тим, власне, будемо змагати й до ідеалу національного, бо ж поза ідеалом чисто людським ніякого ідеалу взагалі нема” [т. 53, с. 258].

Тут акцент зроблено на інтернаціональному характері національного розвитку та освіти, на загальнолюдських ідеалах національної літератури, які постулюються як запурука вираження в ній національного ідеалу (іншими словами, шлях до національних вартостей лежить через загальнолюдські). Й у цьому є своя слушність. Тим часом майже через десять років у статті “Поza межами можливого” (ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 10) **Франко** змістив акценти з інтернаціонального та вселюдського на національне, підкреслюючи, що “у сфері суспільного і політичного життя” “синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою **нації**. Все, що йде поза рами нації, — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами рад би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що рад би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духове відчуження від рідної **нації**” [т. 45, с. 284].

Із попередніх Франкових міркувань у цій статті видно, що його критика недооцінки нації стосувалася **Драгоманова**, а також “одностороннього марксієвського

М. Грушевський та І. Франко на з’їзді українських письменників у Львові з нагоди 100-річчя виходу у світ “Енеїди” Котляревського, 1898 р.

економічного матеріалізму чи фаталізму” [т. 45, с. 283]. Про *Драгоманова* він зауважив, що “глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою” [т. 45, с. 283].

Зрештою, **Франко** таким чином переглядав і свої погляди на діалектику загальнолюдського та національного в сучасному розвитку людства, на роль, вагу й перспективи феномену нації. Під впливом “молодих” радикалів він зазначив, що хоч “ідеал національної [мається на увазі: державної. — **Є.Н.**] самостійності <...> лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого”, усе ж “тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати” “його осущення” [т. 45, с. 285]. Так під агітаційним натиском “молодих”, передусім **В. Будзиновського** та **Ю. Бачинського**, а також під впливом публічних виступів у Львові (на Шевченківському вечорі 1897 р., вічах 1898—1900 рр.) і публікацій іще молодших самостійників (голови студентського товариства “Академічна Громада” **Ісидора Голубовича**, членів “Молодої України” **Євгена Косевича**, **Володимира Старосольського**, **Володимира Темницького**, **Лонгіна Цегельського**, **Антоня Крушельницького**, **Михайла Галуцинського** та ін.) драгоманівець **Франко** ставав національним державником, допускаючи в майбутньому здобуття незалежності України й орієнтуючи співвітчизників на боротьбу за цей ідеал.

Водночас **Франко** в своїй націософії не замикався на націєцентризмі, не вважав розвиток нації самодостатньою і кінцевою метою еволюції людства, а прозріливо допускав у майбутньому можливість добровільних міжнаціональних об’єднань (союзів), розглядаючи всебічний і повний розвиток окремих націй як неодмінний і неминучий етап до вселюдської єдності: “Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі **національні** змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів” [т. 45, с. 284]. Боротьба сучасних націй світу за свою незалежність, створення і зміцнення окремих національних держав підтверджує Франкові думки про визначальну роль національного чинника в новітній історії.

У червні 1900 р. **Франко** вийшов із керівництва УНДП¹⁴ й усунувся “від участі в політичному житті” (як зізнався в листі від 24 листопада 1904 р. до редакції газети “Діло” [т. 50, с. 257]). Поринув у літературознавчу, фольклористично-етнографічну та редакційну роботу в Науковому товаристві імені Шевченка, “Літературно-науковому віснику” та Українсько-руській видавничій спілці. В суспільно-політичній публіцистиці 1900-х рр. він нечасто й досить обережно висловлювався про державну самостійність України як національний ідеал та актуальну мету, але не че-

рез політичну осторогу, а тому, що виявляв політичну вдумливість і розважливість. Розумів, що майбутнє відкриватиме різні можливості для реалізації національних прав, що історичні умови в кожному епоху можуть складатися то краще, то гірше, тому український народ матиме шанси на різні — більш чи менш прийнятні — форми політичної самостійності, здобуття яких, зрештою, залежатиме від свідомих зусиль самих українців. Утім, навіть стаючи національним державником (самостійником), **Франко** не захоплювався етатизмом.

У філософсько-історичному, зокрема націософському, полілозі “На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901” (Літературно-Науковий Вістник [далі — ЛНВ]. — 1900. — Т. 12. — Кн. 12) **Франко** акцентував не лише на соціальній (становій, класовій) боротьбі, а й на національних змаганнях у ХІХ ст. Судження і докази, вкладені у вуста одного з трьох абстрактних диспутантів — ніяк не конкретизованого мислителя Іларіона, показують, що визвольний рух поневолених націй (“національну емансипацію”) письменник розумів як вияв ширшого процесу — змагань новочасних націй за своє самоствердження й у такому ключі розглядав “національний притиск”: “<...> те, що для притисненого видається притиском, се для його противника буде шуканням ширшого простору для власної нації. Принцип в обох один, а тільки сили нерівні. Тут, очевидно, або один згине, або відносини сил мусять уложитися так, щоб обом можна було жити і розвиватися” [т. 45, с. 291]. Філософські роздуми над історичним процесом і власний досвід суспільно-політичної активності привели **Франка** до вдумливого висновку, що в діяннях людства переважає частіше не раціоналізм, на який опиралися в своїх теоретичних конструкціях суспільного укладу просвітники й за ними замолоду він сам (у ранньому — 1878 році — вірші “Товаришам із тюрми” оспівано “Розум владний без віри основ”, “власний наш розум”, за допомогою якого людство здобуде майбутнє “царство” волі [т. 3, с. 336]), а ірраціоналістична стихія, котра не раз зводить нанівець доводи розуму: “Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму” [т. 45, с. 291].

Персонаж висловлює характерні для тодішнього **Франка** думки про те, що національний організм потребує всебічного розвитку й задоволення своїх потреб, що розвій націй — це закономірний етап у культурній еволюції людства, природний історичний процес, якого не уникнути й не стримати соціальними здобутками, правами й подачками, як вважали **Драгоманов** та його наддніпрянські й галицькі послідовники. Для роздумів читачам **Франко** вустами персонажа подав міркування, якими допускав, що національно-визвольна боротьба поневолених, бездержавних націй мусить пройти подекуди через самодостатні, навіть гіпертрофовані вияви:

“<...> для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і

¹⁴ Див. повідомлення: Громадський Голос. — 1900. — № 13, I.VII. — С. 116; № 14/15, I.VIII. — С. 128.

порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то <...> я <...> не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів. Усе те — виплоди органічного росту новочасних суспільностей <...>” [т. 45, с. 291].

У наведених міркуваннях Франкового філософа привертає увагу думка про те, що “розум візьме перевагу над пристрастю” (звідси впливає проникливий висновок, що в історії періоди домінування пристрасті — скажімо, у вибухах війн та революцій, — чергуються з періодами владарювання розуму, як-от під час проведення реформ, законодавчого упорядкування суспільства тощо), а також думка про те, що шовінізм відроджуваних націй буде лише перехідним етапом до вивіщення загальнолюдського над окремішнім. Тоді ще не думалось не гадалось, що в ХХ і навіть у ХХІ ст. оті “виплоди” “національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів” наберуть аж таких аномальних форм, що призведуть до страхітливих трагедій, нечуваних жертв і навіть геноциду в двох світових та кількох локальних війнах, і то передусім на європейському континенті.

Проти раннього вірша “Каменярі” (1878) у “Великих роковинах” (1898), у поемах “Похорон” (1899) і “Мойсей” (1905) відбувається зміна месіанських акцентів із загальнолюдського на національне. Добровільні “невольники” “каменярі”, “раби волі”, трудяться для “людей”, ідеалом героїв та спорідненого з ними автора є “добро нове у світ”, “щастя всіх” [т. 1, с. 67, 68].

У сонеті “Пісня будучини” (1880) національне та інтернаціональне переплітаються в своєрідний романтичний спосіб на кшталт наділення Польщі визвольною історичною місією у творчості **Міцкевича**, **Словацького** та **Красінського**, з тою відмінністю, що у **Франка**, як і в історіософському вірші **П. Куліша** “Три брати” (Л., 1869), месіанська роль у визволенні народів з-під російсько-самодержавного ярма відводиться Україні: “<...> з погорди пилю / Ти отрясеши й <...> до найтяжчого бою, / Остатнього, за правду й волю милу / Ти поведеш народи і прогнилу / Стару будову розвалиш собою. // І над обновленим, щасливим світом, / Над збратаними, чистими людьми / Ти зацвітеши новим, пречудним цвітом” [т. 1, с. 148].

Історіософське пророцтво **Франка** почасти збулося в 1917—1921 рр., а особливо 1991 року, справджується воно й тепер, коли Україна стала форпостом європейських народів проти нової російсько-імперської воєнної експансії.

У поезії “Великі роковини. Пролог, говорений перед ювілейною виставою “Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродин українсько-руської народности” взірцем національного месії виступає “славний, безталанний / Щирий батько наш Богдан” [т. 52, с. 176]. Звертаючись до сучасників, автор сподівається на появу в будучності такого проводиря, як козацький гетьман:

**Мовиш: де нам взять Богдана?
Тільки тї придатний будь
На святе, велике діло!
<...>
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовим кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом,
Як настане слухний час.** [т. 52, с. 177]

Тож поет проектує месіанський чин на кожного співвітчизника, розуміючи, що доля нації залежить не лише від виняткової особистості, а й від якомога більшої кількості активних і самовідданих борців:

**Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.
Кожний думай: тут, в тім місці,
Де стою я у огни,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.
Як подамся, не достою
Захитаюся, мов тїнь, —
Пропаде кровава праця
Многих, многих поколінь.** [т. 52, с. 178]

У “Великих роковинах” **Франко** реабілітував розкритикований ним раніше Шевченків образ “В своїй хаті своя <...> воля”: після втрати козацької державності українці “Знов <...> бажать в рідній хаті / Рай зготовити собі” [т. 52, с. 176]. Пізніше образ “волі” (як національної свободи та національної влади) “в своїй хаті” реабілітовано також у поемі “Мойсей” (про це далі) та в “Січовому марші” (Новий Громадський Голос. — 1905. — № 30. — 12.Х): “В нашій хаті наша воля, / А всім зайдам зась.” [т. 52, с. 77].

У “Похороні” буття українського народу осмислюється у соціально-визвольному та національно-самоствердному аспектах. Її герой Мирон (своєрідний alter ego автора), “проводир”, “сівач, що сів кращу долю”, “Будівник, що клав величний храм” [т. 5, с. 85], — це національно-народний месія (“Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий, / Що вів жидів з неволі фараона” [т. 5, с. 78]). Піднявши “хлопське повстання” [т. 5, с. 78], “хлопський бунт” [т. 5, с. 79] задля визволення з-під ярма “аристократів”, він, однак, воліє зазнати поразки, ніж перемогти, бо його не влаштовує “побіда мас, / Брутальних сил, плебейства і нетямми”, тих, що “В душі своїй були і темні, й підлі, / Такі ж раби, як уперед були” [т. 5, с. 79]. Услід за **П. Кулішем** (“Історичне оповідання” у збірці “Хуторна поезія”, Л., 1882; “Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна” у збірці “Дзвін”, Женева, 1893) **Франко** на свій лад висловлює прозріливе передбачення небезпеки того, що в разі перемоги селянської антифеодалної революції може настати безкультурна влада охлократії.

Проблема національного провідництва розглядається в поемі не лише крізь призму селянсько-поміщицького антагонізму, а й втрати національної державності — один із промовців (барон-ліберал) констатує: “Своєї держави не маєм давно” [т. 5, с. 71]. Насамкінець на перший план виходить нація — “плем’я сонне, і боляще, / І маловірне” [т. 5, с. 89]. Героя у прикінцевих роздумах найбільше “мучить” проблема національного самозбереження, самодостатності й гідності “нашого люду”, скаліченого національним відступництвом: “І чом відступників у нас так багато? / І чом для них відступство не страшне? // Чом рідний стяг не тягне їх до свого?”; чому не ганебною вважається “служба ворогу, що з нас ще й кпить?” [т. 5, с. 88]. Оригінально опрацьована в “наш час великих класових і національних антагонізмів” “легенда про великого грішника, що навертається на праведний шлях візією власного похорону” (за словами автора в передмові [т. 5, с. 54]), засвідчує Франкове “навернення” до національних пріоритетів.

Пролог до “Мойсея”, соборницький і державницький за змістом, одразу починається зверненням до свого народу (“Народе мій...”) [т. 5, с. 214], після чого натхненно викладено авторський ідеал: об’єднаний і вільний український народ від Кавказу до Бескиду й Чорного моря, “хазяїн домовитий” у “своїй хаті” і на “своїм полі” й водночас “у народів вольних колі” [т. 5, с. 214]. Під цим поетичним образом розуміли тоді й розуміють тепер, зазвичай, заповітну мрію про українську державність як рівнорядну серед інших національно-демократичних держав. Промовистим прологом дано ясно зрозуміти, що в поемі під біблійними образами “Ізраїля”, “кочовиська ледачого” [т. 5, с. 214] — “гебрейського табору” [т. 5, с. 262] та “вбогого народу”, який “У батьківщині своїй <...> гість” [т. 5, с. 227], алегорично йдеться про долю України та історичні митарства українського народу, про доконечність перетворення українців “із номад лівих” на “люд героїв” [т. 5, с. 264], а юдейські ідеали “держави” [т. 5, с. 237], “чудового обіцяного краю” [т. 5, с. 215] і “вітчини осяїної” [т. 5, с. 262] проєктуються на виборювану українську державність. У поемі акцентовано на образі “свого люду” [т. 5, с. 216], “свогого народу” [т. 5, с. 255], а “батька народу” **Мойсея** [т. 5, с. 220] потрактовано як націєтворця: “Сорок літ, мов коваль, я клепаю / Їх серця і сумління” [т. 5, с. 242]. “Чи ж довіку не вирвуться вже / Люду мому з неволі?” [т. 5, с. 258] — ось головна проблема, яка хвилює Франкового “пророка” [т. 5, с. 216, 249] і “проводиря” [т. 5, с. 251], дарма, що “гебрейське царство”, яке “сліз / Коштуватиме й крові”, “заважатиме у судьбах землі, / Як та муха волові” [т. 5, с. 255, 256]. Так рідне, національне, попри його частковий характер, вивиснується над загальнолюдським.

Від месіанізму колективного та універсального (в “Каменярах”), національного з виходом на інтернаціональну перспективу (в “Пісні будучини”) **Франко** перейшов до месіанізму колективно-індивідуального та національного (у “Великих роковинах”), особового та селянсько-національного (в “Похороні”), а від-

так до особового та загальнонаціонального (в “Мойсеї”). У “Великих роковинах” поет із надією звертає погляд до молоді:

**Таж не даром пробудився
Український жвавий рід.
Таж не даром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правцях у твердих.** [т. 52, с. 178]

Впадає в око, що в поемі “Мойсей” змальовано образ “дітвори”, яка на подив “напівсонних батьків” “Дивні іграшки зводить: / То воює, мурує міста, / То городи городить” [т. 5, с. 215], то вбиває скорпіонів у степу [т. 5, с. 240]. Певно, не без впливу спілкувань-суперечок із “молодими” радикалами-державниками **Франко** алегорично зображує, як підростають нові покоління українців, котрі слушного часу рішуче й завзято підіймуться до відчайдушної боротьби за здобуття національної державності. Поема саме завершується змалюванням такого національно-визвольного зриву народу на заклик молодого провідника, “князя конюхів” Єгошуа: “До походу! До зброї!”, “До бою!” [т. 5, с. 263]. Останні строфи твору є поети-зацією збройної сили, застосованої для здобуття “обітованого краю”.

Саме в тих роках **Франко** замислюється над проблемою сили в історії. У липні 1904 р. з-під його пера виходить несподіваний і нехарактерний для нього вірш “Конкістадори”, пройнятий романтикою загарбницьких походів. Це яскрава героїзація сили й відваги в історії. Афористичний вислів із цього неоромантичного вірша: “До відважних світ належить” — став одним із гасел Револуції Гідності. Визнаючи, що в історії відбувається далеко не мирне змагання націй, **Франко** уславлює завойовницький героїзм (саме так! — я не обмовився. — **Є.Н.**), здобування землі для свого етносу, збройну боротьбу за територію, за “Нову, кращу вітчизну!” [т. 3, с. 106]. Передчуваючи майбутні визвольні змагання в Австро-Угорській та Російській імперіях, поет посилає своїй нації характерний імпульс.

У поле зору **Франка**-мислителя потрапляє і проблема доцільності численних народних жертв у кривавій визвольній борні. У поемі “Похорон” прозвучала думка, що загибель героїв не буде марною:

**Їх смерть — життя розбудить у народі.
Се початок борні, а не кінець.
Тепер народ в них має жертви взір
І ненастанний до посвят підпал;
Їх смерть будучі роди переродить,
Вщепить безсмертну силу — ідеал.** [т. 5, с. 80]

Вірш “Конкістадори” і поеми “Похорон” та “Мойсеї”, як і раніший гімн “Не пора, не пора, не пора...”, дають підстави говорити про національний радикалізм **Івана Франка**, на відміну від сонета “Минув час мук? Брехня! Чи ж давній час...”, створеного 22 вересня 1889 р., у тяжких умовах тюремного

Портрет подружжя Франків.
Є. Безніско. Пастель, 1 травня 2006 р.

ув'язнення від 16 серпня до 20 жовтня 1889 р., коли поет у душі соціального радикалізму трактував страчених учасників революційного (народницького) терору *Дмитра Каракозова* та *Софію Перовську* (Соню) як “жертв” самодержавства і їхніми вустами закликав до кривавої відплати й розправи: “*Не м'якніть без часу! <...> / Гоніте звіра, бийте, рвіть зубами!*” [т. 1, с. 172]. Проте згодом у статті “3 кінцем року” *Франко* осудив “*безнародне народовольство та революційне яacobінство*”¹⁵, а в критичному огляді “Що таке поступ?” (Поступ. — 1903. — № 2—26; окреме вид.: Коломия, 1903) теоретично обгрунтував аморальність і шкідливість анархістського терору: “*Ніякими бомбами, шилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже, всі кроваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не досягають ніякої цілі. То значить, не досягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників: зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди <...>*” [т. 45, с. 332].

Схильний осмислювати проблему з різних боків, *Франко*, якому органічно були притаманні гуманні почуття, задумується і над моральним аспектом вимушеного вбивства. В однойменній поемі пророк Мойсей наставляє дітей, які вбили скорпіона в степу: “*Вбивайте усіх / Скорпіонів ви сміло!*”, проте й зауважує: “*Хоч несправедне, але проте / Пожиточне се діло*” — і пояснює: “*несправедне, бо й скорпіон / Жить у світі*

бжає. / А чи ж винен він тому, що їдь / У хвості своїм має?”. Попри те, поет схвалює таку “несправедність” як вимушену й “пожиточну”, тобто корисну, конче потрібну для людей. Водночас, прохаючи дітей віднести спійманих невинних зайчиків “*назад, де спіймали*”, *Мойсей* повчає:

**Милосердними треба вам быть
Задля всього живого!
Бо життя — се клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?** [т. 5, с. 240]

На ту пору *Франко* переорієнтовується також з ідеї революційного розвитку суспільства на еволюційний поступ (“Що таке поступ?”). У “Передмові”, датованій “15 падолиста 1897”, до поетичної збірки “*Мій Ізмарagd*” (Л., 1898) *Франко* розвінчував марксистську “*формальну релігію, основувану на догмах ненависти та класової боротьби*”, і признавався, що “*ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи <...>*” [ПК, с. 11]. Для *Франка*, “*при головній участі*” якого (а також *Володимира Охримовича*) була складена й ухвалена програма УНДП, особливо важив “*один з головних принципів програми нац[іонально]-дем[ократичної] партії, а власне принцип легальної політичної боротьби і легальної організації народних мас*”, тому він із подивом сприйняв оприлюднені у партійнім органі УНДП — тодішній львівській газеті “Свобода” — анонімні рекомендації створювати “*нелегальні організації для систематичних злочинів*” і відмежувався од таких настанов у відкритому листі від 24 листопада 1904 р. до редакції газети “Діло” [т. 50, с. 256, 257].

А в “Одвертому листі до галицької української молодезі” (ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 4), осмислюючи значення “*для нашої нації*” [т. 45, с. 401] “*весняної доби*” в Російській імперії — революції 1905 р., *Франко* навіть натяками не спонукав до революційного чину, а закликав до культурницької націєтворчої роботи, спрямованої на формування в народі національної самосвідомості й почуття національної самоцінності і на освоєння світової культури. Перед “*українською інтелігенцією*” він ставив “*величезну дійову задачу*” — “*витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, <...> та при тім податний на присвоєвання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися* [устояти. — Є.Н.]” [т. 45, с. 404].

Мовби на уточнення цієї думки про освоєння загальнолюдської культури, наступного року в статті

¹⁵ *Франко І.* 3 кінцем року. — С. 403.

“Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (ЛНВ. — 1906. — Т. 35. — Кн. 8) **Франко** стосовно драгоманівського “принципу культурності і освіти” [т. 45, с. 428] в розвитку суспільності і драгоманівського наголошення на “інтернаціональності усеї культури” застеріг, що без “національної синтези” “культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення” [т. 45, с. 430].

Висуваючи в “Одвертому листі...” далекосяжну мету — “здвиження нашої національної будови в усій її цілості” [т. 45, с. 404], **Франко** безпосередньо ще не ставив завдання відродити українську державність. Його тодішня національна програма, з огляду на найближчі історичні можливості й перспективи, була не так державотворчою, як націєвиховною. Виходячи зі сподівання, що “всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода” [т. 45, с. 409], він говорив про створення передумов, основи для здобуття української держави — завдяки легальному функціонуванню тих інститутів, які виконуватимуть націєтворче завдання: “власних шкіл”, “перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства”, “популярного і вищого письменства”, “преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної о місцевих потреб, свободної культурної праці”, “сильної фаланги вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у закондатних тілах” [т. 45, с. 404].

Коли ж у ході революції 1905—1907 рр. постали питання про надання всім громадянам Російської імперії (у тому числі й “інородцям”) “повної горожанської свободи” і “питання **а в т о н о м і ї** країв і народностей”, **Франко** висловився з цього приводу, беручи до уваги австрійський досвід. Виходячи з того, що “питання автономії” “мусить бути розв’язане не лише в інтересі поодиноких народів і країв, але і в інтересі цілої держави” [т. 45, с. 442], він у статті “Свобода і автономія” (ЛНВ. — 1907. — Т. 37. — Кн. 2) доводив доцільність утворення автономій для зміцнення і “цілості держави”: мовляв, “з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розскачилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи в ній <...> захист і опору”. Австрійський приклад, на думку **Франка**, показує, що “малим народам, інородцям нема ніякого інтересу відриватися від великих держав, бо, відірвані, вони не були б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском” [т. 45, с. 443]. В історії, однак, сталося інакше: як тільки центральна імперська влада послабилася і впала, народи Австро-Угорщини не схотіли чужинницького патерналізму, вибороли незалежність і утворили власні держави. Та до цього дійшло пізніше, внаслідок воєнних і революційних катаклізмів, а тим часом **Франко** щодо обговорюваної адміністративно-політичної реформи в Російській імперії переконував, що “автономія ніяким робом не може бути шкідлива для цілості держави, навпаки, вона

Ілюстрації Є. Безніска до “Бориславських оповідань” І. Франка: “На роботі”, 2005 р., “Либак”, 1997 р.

корисна для неї, бо дбає за зріст добробуту і заспокоєння народних потреб у кожному куточку держави відповідно до місцевих обставин. <...> Без такої автономії жодна велика держава не може остаятися <...>” [т. 45, с. 443]. Поділ імперій на автономні (союзні) одиниці, безперечно, сприяє суспільному прогресу, до деякої міри тимчасово стишує міжнаціональні суперечності, але не вгашає повністю національно-визвольних прагнень, а тому в близькій чи далекій перспективі не за-безпечує цілості багатонаціональної держави: як тільки випадає слушна нагода, національні почуття й інтереси беруть своє і бездержавні нації стають на шлях самостійного державного розвитку (показовими прикладами є розпади Радянського Союзу та Югославії).

Постає запитання: чи не висловлював **Іван Франко** наведені міркування з тактичного наміру переконати “російських письменників і політиків” [т. 45, с. 442] у доцільності й безпечності автономізації Російської імперії і чи насправді не мав він на оці далекосяжний стратегічний задум, що тодішня автономія, якби вдалося її домогтися, полегшить здобути у майбутньому державну незалежність України? Гадаю, **Франкові** йшлося насамперед про ситуативне вирішення питання про українську державність у можливій тоді (як здавалося) формі автономії. Водночас, як далеко-

глядний мислитель, він міг допускати, що автономія призведе врешті-решт до повноцінної державності України. Зрештою, питання національної автономії, федерації чи самостійності для **Франка** 1895—1907 рр. — це вже не питання принципу, як було раніше, а питання історичної можливості.

Усе ж насамкінець статті, остерігаючи, щоб Російська імперія в ході революційних перетворень не впала до стану “середньовікового автономічно-федералістичного хаосу” зі всевладдям місцевих “свавільних” можновладців і безправ’ям народних мас, **Франко** доводив, що метою наддніпрянських українців “у сю пору” має бути не “автономія”, не “федералізм”, а “повна політична воля і рівність кожної людської єдиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності” [т. 45, с. 447]. Так у конкретній історичній ситуації, розвиваючи думку, висловлену раніше у статті “З кінцем року”, **Франко** радив спиратися на персональні ліберальні цінності як надійний фундамент для дійсної “автономії, опертої” “на свободі і рівноправності всіх громадян держави”, а не “на історичних традиціях, ворожих тій рівноправності й свободі” [т. 45, с. 446].

Для **Франка** першого десятиріччя XIX ст. більше, ніж раніше, важили традиційні людські цінності. Толерантнішим стає його ставлення до віри, церкви і священнослужителів (стаття “Радикали і релігія” у газ.: Громадський Голос. — 1898. — № 21, 15.X). Він тепер зрілий розважливий муж, який відчувається відповідальним за долю своєї родини, товаришів-однопартиєць, молодих поколінь, які надихаються його пристрасною поезією. Раціональним консерватизмом у позитивному сенсі цього слова пройняте листовне звернення **Франка** від 14 грудня 1906 р. до радикально налаштованої студентської молоді, котра в боротьбі за український університет у Львові готувалася до бурхливої маніфестації з непередбачуваними наслідками. **Франко** як обачний громадсько-політичний діяч апелював до “хоч крихти холодної застави” гарячих молодих голів:

“Чую, що безсовісні інтриганти, засліплені політики та тіснозорі [недалекоглядні. — **Є.Н.**] доктринери силкуються попхнути вас на дорогу безглуздої, антикультурної демонстрації, що може закінчитися тільки одним — вашими терпіннями, тяжкою компромітацією тої справи, якої ви бороните, і ще гірше — тяжкою моральною шкодою цілого нашого народу. Справу теоретично ясну — креовання [створення. — **Є.Н.**] ц[ісарсько]-к[оролівського] університету з українською викладовою мовою <...> ви хочете своїм виступом похоронити на довгі літа, відбираючи їй навіть поважання цивілізованого світу і симпатію тих, що досі хоч би лиш теоретично стають в її обороні. В вас вмовляють без-

совісні люди, що ви яко молодіж не обов’язані числитися з наслідками своїх поступків і повинні йти за голосом власного чуття. Не вірте тим людям, бо вони навмисне грають на ваших чуттях, а самі задалегідь ховаються в безпечних криївках, щоб на вас самих упала одвічальність за їх діло. Вони дурають вас фантомами народної честі, народної гордості, народного права та обов’язку. Закликаю вас на все, що вам найдорожче і найсвятіше, на любов ваших батьків і матерей, на любов до рідного народу <...> — не слухайте тих намов і підшептів, яких одинока мета — вашим коштом досягнути невідомі вам обскурні цілі. <...> Наша суспільність ще не дозріла до тої боротьби і ви не маєте права <...> провокувати її перед часом до такої боротьби. <...> се не героїзм, що ви хочете робити завтра, не народна маніфестація, а простий, легкокомисний, необдуманий злочин. <...> отямтеся і не наносіть в сій і без того тяжкій хвилі нового тяжкого удару нашій Україні” [т. 50, с. 304—305].

Це мудре застереження **Франка** проти невинного, невчасного радикалізму, антигромадських суспільних акцій як сумнівного засобу для досягнення хай і слушної мети, а разом проти авантюризму безвідповідальних політиканів і партійних вождів не втрачало актуальності й у пізнішій українській історії, хоча до нього й не часто прислухалися.

Не втратило воно своєї слушності і для сучасної України. Тверезий голос глибокодумного письменника-мислителя, збагаченого власним політичним досвідом, вартує того, щоб бути почутим у нинішніх надзвичайно складних умовах реформування й розбудови Української держави, зорієнтованої на європейські цінності.

Так званий “вічний революціонер” стає поміркованим еволюціоністом. Іще в статті польською мовою “Niemo o stosunkach polsko-ruskich” [“Дещо про польсько-українські відносини”] (Tydzień. Dodatek literacko-naukowy “Kurjera Lwowskiego”. — 1895. — № 284, 13.X) **Франко** пояснював: “Я прибічник поміркованості, але тільки в засобах, в способах діяти й говорити; але ніколи не в суті справи, там, де поміркованість означає половинчастість цілей, аргументування ідеалів або, що гірше, де вона просто маскує відсутність сталих принципів або запалу до справи, визнаної слушною і святою” [т. 46, кн. 2, с. 269, 270].

У статті “Українці” (написана на початку 1906 р., опублікована в 1911 р. в Будапешті угорською мовою) **Франко** так окреслив “прогресивно спрямований рух” галицьких українців: “у 60-их роках XIX ст. домінував вплив **Куліша**, у 70-их і 80-их — **Драгоманова**, а в 90-их — **Грушевського**. З цих трьох напрямів перший можемо назвати формально національним, другий — радикально-соціальним і третій — національно-радикальним” [т. 41, с. 189]. Хоча цей поділ досить умовний¹⁶ і потребує

¹⁶ Так, вплив **Драгоманова** обмежувався невеликим колом галицьких діячів: **Мелітоном Бучинським** (у 1870-х рр.), **Павликом, Франком, О. Терлецьким, Наталією Кобринською, Миколою Ганкевичем, Ю. Бачинським** та ще деким і натрапляв на опір значно численніших народовців. **В. Будзиновський** заперечував поширену легенду, ніби **Драгоманов** “виховав генерацію, яка заснувала радикальну партію” (**Будзиновський В.** Смішне в поважнім // *Нові Шляхи*. — 1930. — Т. 9. — С. 67), а **Ю. Бачинський** засвідчив, що віденські “січовики” в липні 1891 р. оминали **Драгоманова (Бачинський Ю.** Мої спомини про Драгоманова / У кн. “Михайло Драгоманов у спогадах”, укл. І.С. Гриценко, В.А. Короткий. — К.: Либідь, 2012. — С. 256—258).

істотних уточнень та застережень, зокрема й хронологічної корекції, важливо, що **Франко**, без сумніву, ідентифікував себе з “радикально-соціальним напрямом”, а відтак, певно, з “національно-радикальним”.

У кожному разі, від соціального радикалізму кінця 1870-х — першої половини 1890-х письменник прийшов у 1896 р. до національного радикалізму (“в суті справи”) і 1899-го — до національного демократизму, від автономізму та федералізму на соціалістичних засадах рухався до національно-державницької ідеї, вбачаючи головне завдання українського проводу в політичному та культурному націєтворенні й не випускаючи з уваги пріоритетного значення людських прав і свобод. Він не боявся, що в процесі національного відродження можуть траплятися минуші “виплоди” національної гіпертрофії, допускав ефективність — слушного часу — силового шляху національного визволення і надихав співвітчизників на збройний визвольний чин у майбутньому, але дистанціювався від край радикальних (нелегальних, деструктивних) методів політичної боротьби в своїй сучасності і застерігав од суспільного екстремізму та невчасного зриву.

Після часткового зближення з національними демократами (народовцями) у 1880—1886-х рр. **Франко** зосередив свою діяльність у соціально-радикальному русі, що розвивався під впливом **Драгоманова**, проте після смерті цього свого ідеологічного наставника переглянув свої взаємини з ним і повернувся до національної демократії.

Процанням із радикалізмом молодості та переходом до поміркованого (в засобах і способах) демократизму й почасти навіть консерватизму зрілого віку стало для **Франка** притчове “діалогічне оповідання” “Хома з серцем і Хома без серця” (1904).

Суспільний християнізм пізнього Франка

Пізнє розходження **Франка** з його колишніми однопартійцями-радикалами (в 1910-х рр.) було пов’язане з тим, що він узагалі не приймав радикалізму як такого, обстоюючи натомість християнські вартості. Показовим є спогад українського літератора, історика та мистецтвознавця **Миколи Голубця** (1891—1942). У неділю 15 червня 1913 р. радикальна партія і львівська повітова філія товариства “Січ” організували в залі “Народного Дому” в Львові урочисте вшанування 40-річчя письменницької діяльності **Франка**, й насамкінець концертної програми прозвучав “віршовий поклін Ювілятові п. н. “Учителю!”, виголошений автором **М. Вільшиною**”¹⁷ (**М. Вільшина** — псевдонім **Голубця**). За спогадом самого **М. Голубця**, на цьому “святочному поранку” він “як тогочасний симпатик радикальної партії” виголосив “римований тріптих в честь Ювілята”, після чого виступив “січовий батько” **Кирило Трильовський**¹⁸. Потім почав промову **Франко** і “це було щось, чого на радикальному святі в честь основоположника **радикальної партії** не можна було передбачити. Я був певний, — зізнався **М. Голубець**, — що **Франко**, під впливом одурюючого ювілейного кадила, скаже кілька помпатичних фраз, як це в таких випадках водиться <...>”. Тим часом **Франко** несподівано для присутніх радикалів виступив із беззастережною критикою радикальної партії як такої, навіть самого створення її, у якому сам брав участь понад два десятиліття тому, і тепер давав їй оцінку з засад релігійного консерватизму. Наскільки запам’ятав його промову **М. Голубець** через 15 років, “**Франко** зворушений і понервований до плачу, говорив більш-менш так”: “До помилок, які я коли-небудь у своїй життю зробив, належить моя праця біля підвалин радикальної партії. Розвиток цієї партії дав змогу жирування демагогам в роді мого передбесідника...

¹⁷ Ювілейні обходи в честь І. Франка. Львів // Діло. — 1913. — № 132, 17/4.VI. — С. 4.

¹⁸ **Кирило Йосифович Трильовський** (1864—1941) — засновник руханково-пожарного (спортивно-протипожежного) товариства “Січ” (1900), послідовний радикал, соціаліст і атеїст.

¹⁹ **Голубець М.** На маргінесі культу Франка // Новий Час. — 1928. — № 65, 28.V. — С. 4. У пізніших мемуарах “Мої спогади про Івана Франка” (Літер.-наук. додаток “Нового Часу”. — 1938. — 30.V; 6, 13, 20.VI) **Голубець** ужив вислів “бундючиться демагогам” (**Голубець М.** Мої спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка [упорядкув., вст. ст., прим. М.І. Гнатюка]. — Вид. 2-ге, доп., переробл. — Л.: Каменяр, 2011. — С. 445). У репліці **Голубцеві К. Трильовський** не спростовував Франкової критики, лише зауважив: “<...> **І. Франко** не ужив тоді ані слова “бундючитись”, ані слова “демагогам”. <...> **І. Франко** тоді й справді виступав проти мене, але цілком не закинув мені демагогії” (**Трильовський К.** До Хвальної редакції “Нового Часу” у Львові // Літер.-наук. додаток “Нового Часу”. — 1938. — № 28, 18.VII. — С. IV).

²⁰ **Голубець М.** Мої спогади про Івана Франка. — С. 445.

²¹ Там само. — С. 444, 445.

²² **Голубець М.** Мойсей Безумний. — Львів, 1914. — С. 41, 42.

²³ **К. Трильовський** згадував про той виступ **Франка**: “Промова його зробила на всіх дуже пригноблююче вражіння, однак ж всі бачили, що це говорила душевно хвора людина. Тому й пок. **Яр. Веселовський**, мій заступник в проводі “Українського Січового Союзу”, сказав до мене: “Не робіть собі нічого з того нападу на Вас, бо кожний бачить, що це говорила людина хора, невідповідальна за свої слова” (**Трильовський К.** До Хвальної редакції “Нового Часу” у Львові. — С. IV). За спогадами іншого очевидця, **Романа Чубатого** (1891—1979), **Франко** у виступі “з окремою подякою звернувся <...> до доповідачів, але зауважив, що не в усьому вони зрозуміли його інтенції. Зокрема натиском він підкреслив, що є людиною віруючою, — “ще раз підкреслюю, я людина віруюча!” Ці слова **Франка** зробили на присутніх велике враження, а серед деяких доповідачів та частини молоді лівого напрямку викликали просто констернацію [збентеження, розгублення. — **Є.Н.**]” (**Чубатий Р.** Спогади про Івана Франка. — С. 766; першодрук 1967).

²⁴ **Грозикова О.** Останні дні Франка // Спогади про Івана Франка. — С. 776.

²⁵ **Толстой Л.Н.** О Гоголе // Полное собрание сочинений. — М.: Художественная литература, 1936. — Т. 26. — С. 649.

*Трильовського. На ділі, нещастям нашого народу є те, що партія, якої я був, на жаль, основоположником, зрушила в народній психіці основи християнського світогляду*¹⁹. У пізніших спогадах *М. Голубець* навів ще такі Франкові слова: “Наша молодь не читає Св. Письма! Коли б я мав вам подати якусь пораду, то — частіше сповідатися й приступати до св. Тайн і в той спосіб наближуватися до Бога...”²⁰. Сказане потрясло Голубця так сильно, “щоб рік згодом вилитися в формі “Мойсея Безумного”, тобто поеми, в якій “героєм був... сам Франко”²¹ (увійшла до поетичної збірки *Голубця* “Мойсей Безумний”, Л., 1914). *Голубець* почасти завіршував виступ *Франка*, почутий на урочистій академії, тож поема частково є своєрідними віршованими мемуарами, на основі яких домислено художній образ “Безумного Мойсея”. Суть *Мойсея-Франка* в інтерпретації *Голубця*, яка віддзеркалює еволюцію пізнього *Франка*, — у перетворенні з суспільного борця й революціонера на пророка християнських вартостей:

Та за літ тисячі терпінь,
Які я вам пророчив,
На Божу правду і добро
Поглянуть ваші очі.

Пізнаєте, що Бог — Добро
В словах, ділах і рухах,
Пізнаєте, що Бог — Любов
І досконалість духа. <...>

І заговорить Він до вас
Не в блискавці громовій,
Але в пробудженню душі
В думок перебудові.²²

Так у начебто “Безумному Мойсеї”, яким видавався хворий поет, *Голубець* побачив далекоюсяжного мислителя, у його словах, які шокували багатьох²³, почув мудрі речі. Важливо, що в ту пору, коли з Франкових шедеврів воліли підносити насамперед “Камеярів” і “Вічного революціонера”, надихатися патетикою його революційних рядків (дисонансний виступ поета під час урочистої академії 15 червня 1913 р., що явно суперечив ідеї насильницьких суспільних перетворень, зазвичай ігнорували — про нього майже не залишилося згадок), *Голубець* привертав увагу до інакшого *Франка* — проповідника християнського людинолюбства, євангельського антропоцентризму, духового вдосконалення особистості. У тому ж дусі згадувала про *Франка* вчителька *Олена Грозикова*, яка опікувалася ним в останні тижні його життя²⁴.

Якщо Франкові в пізньому віці не судилося бути таким духово здоровим і стійким, як *Гете* чи *Гюго*, *Донцов* чи *Винниченко*, то все ж він уписується в типологічний ряд таких великих письменників-провидців, як *Гоголь*, *Достоевський*, *Куліш*, *Лев Толстой*, які не лише пройшли складний шлях світоглядної еволюції, а й в умовах духової та душевної кризи, ба навіть нездужання, ставали своєрідними проповідниками християнських вартостей, а в очах суспільності, призвичаєної до усталених уявлень, — диваками й навіть божевільними. Впадає в око типологічна пара-

В Інституті Івана Франка НАН України на тлі картин Є. Безніска: Євген Безніско, Леся Безніско — музейний доглядач Меморіальної майстерні скульптора Теодозії Бриж, Євген Нахлік. Львів, 15 квітня 2013 р.

лель між сприйняттям пізнього *Гоголя* та пізнього *Франка*, які обстоювали християнське вчення. У статті “О Гоголе”, написаній у січні — лютому 1888 р., *Лев Толстой* із гіркотою зауважив про автора “Выбранных мест из переписки с друзьями”:

“Сорок лет уже лежит под спудом тот Гоголь, каким он стал после возрождения, и всё то, что он сказал людям об этом своём возрождении, сорок лет в печати, в историях литературы, в разговорах с кафедр представляется людям, как бред сумасшедшего.

Всех учат тому, что Гоголь был велик, когда он писал свои повести, как “Тарас Бульба”, в которой восхваляются военные подвиги — убийство, и когда писал “Ревизора”, в котором осмеиваются все без исключения люди целого города, но что Гоголь, пишущий о том, что ему открыло учение Христа, есть падший, сумасшедший Гоголь. <...> Гоголь же тот, который отрекается от своих ошибок и кается в них, того Гоголя мы не хотим знать и называем его сумасшедшим”²⁵.

Ці слова, повторю, були написані 1888 року, та щойно через сто з гаком років у російському та українському літературознавстві завдяки працям *Ігоря Золотуського*, *Ніни Крутікової*, *Юрія Барабаша* та автора цих рядків відбулася переоцінка “Выбранных мест из переписки с друзьями” як вартісної та визначної, хоча й неоднозначної, пам’ятки світоглядних шукань великого письменника. Християнізм пізнього *Франка* також заслуговує сучасного поцінування. ■

У статті використано ілюстрації з колекції картин, які подарував Інституту Івана Франка НАН України у 2013 р. народний художник України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка *Євген Безніско* (1937—2015).

Більше копій картин *Є. Безніска* із подарованої колекції див. на сайті Інституту Івана Франка НАН України: <http://ifnan.gov.ua/thanksgiving/2/471/>.